

вагу знаті. В деяких грамотах список свідків сягає багатьох десятків (с. 289, 301, 315, 335, 379, 409, 474-475 та ін.).

Але це не суттєві, а скоріше дискусійні зауваження. Розуміємо, що видання адресоване насамперед науковцям. Рецензент, крім того, не погодився би хіба з одним новаторством укладачів видання: з перекладом з латинської і польської слів "Ruthenis", "Rusini" на "українці". Цього не варто було робити з двох причин. По-перше, назви "Русь", "русини", "руські", русинці" та інші — це історичні етноніми українського народу, є нашими корінними і рідними національними народоназвами. В умовах, коли на російському боці і досі не перевелися ідеологи на зразок О. Солженіцина, які прагнуть розглядати історичну й культурну спадщину давньої Русі виключно як російську, українцям слід підкреслювати, що і та спадщина, і руське ім'я в історичних часах були більше нашими, ніж їхніми. По-друге, укладачі виявили в цьому питанні непослідовність. Народоназву (етнонім) вони переклали з давньоукраїнської мови на сучасну, а назву країни "Russia", "in terris Russie", "heres Russye" та інші кожного разу подають у звичному перекладі, а з одної грамоти (№ 24, с. 75) слова "in terra Russie" у перекладі взагалі пропущені. Зрозуміло, що переклад "Russie" на "Україну" вже ніяк не міг би бути прийнятним, оскільки до XVIII ст. під Україною розуміли Середнє Подніпров'я та ще Слобожанщину.

В підсумку, слід відмітити добру довідкову частину тому, яку складають "Список скорочень", "Метрологічно-нумізматично-хронологічний словник", "Предметно-тематичний покажчик", "Покажчик імен та місцевостей".

Хочеться відзначити високе технічне виконання роботи Жовківською друкарнею видавництва оо. Василянів "Місіонер", гарне художнє оформлення та макетування тому. Одне слово, збірник документів "Привілеї міста Львова (XIV-XVIII ст.)" — цінне, потрібне і на часі наукове видання.

Степан МАКАРЧУК

DARIUSZ KOŁODZIEJCZYK. PODOLE POD PANOWANIEM TURECKIM: EJALET KAMIENIECKI 1672-1699. WARSZAWA: OFICyna WYDAWNICZA POLCZEK POLSKIEGO CZERWONEGO KRZYŻA, 1994. 255 s.

Нам доводилось торкатися демографічних наслідків турецького панування на території Подільського воєводства (далі йменуватимемо її Поділлям) у 1672-1699 рр.¹ При цьому не раз закрадалась думка зайнятись цим пануванням спеціально, оскільки з наукової точки зору воно, по суті, залишалось білою плямою. На заваді стояла недоступність турецьких джерел, без використання яких дослідити згадане питання виявилось неможливим. Доводилося неодноразово намовляти вивчати цю проблему відомого польського сходознавця Зигмунта Абрагамовича, котрий тогочасним Поділлям цікавився і мав доступ до відповідних документів, що зберігаються в Державному архіві у Стамбулі. Проте З.Абрагамович спромігся лише на два

¹ Крижун М. Матеріали про переселення народних мас з Поділля в останній чверті XVII ст. // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР Київ, 1964. № 6. С. 63-68; *Его же*. К вопросу заселенности Подольского воеводства в конце XVII в. // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H: Oeconomia. Lublin*, 1968. Vol. 2. S. 119-144; *Його же*. З історії міграцій населення на Україні в другій половині XVII ст. // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. 1973. Вип. 9. С. 78-88.

невеличких, свого роду вступних, повідомлення².

Даріуш Колодзейчик ще під час навчання в Варшавському університеті, котрий закінчив 1986 р., захопився історією "турецького" Поділля, захистив по ній магістерську роботу, а згодом — і докторську дисертацію. Рецензована монографія є його доопрацьованою дисертацією. Вихід її у світ він попередив публікацією двох статей, де висвітлено деякі аспекти панування Османської імперії на Поділлі³.

Монографія базується практично на всій літературі, яка так чи інакше стосується теми і, що слід підкреслити, на великому масиві джерел, серед яких чільне місце займають турецькомовні, виявлені в щойно згаданому Стамбульському архіві, частково — в Головному архіві давніх актів у Варшаві та Познанському воєводському архіві⁴. Особливо інформативністю виділяються три збережені подільські рукописні книги — дефтери⁵. Найбільш насичений матеріалом з них — складений у 1681-1682 рр. дефтер муфасал, де містяться відомості про стан залюдненості 868 поселень окупованого Портою краю, про доходи і податки з землеволодінь, на які він був поділений, — з султанських і вищих його урядовців — кам'янецького бейлербея та санджакбеїв (хасів) і військоволенних (менших — тімарів, більших — зіаметів)⁶. Інші дефтери мають однакову назву "рузнамче". Один з них, складений в Кам'янці-Подільському, являє собою перелік тімарів і зіаметів, територіально визначених у дефтері муфасалі 1681-1682 рр., супроводжений засвідченнями бейлербея, на підставі яких тімаріоти і заїми клопотали у Стамбулі про видачу султанських документів (бератів) на право володіння подільськими маєтками. Другий, складений у Стамбулі, містить список тімарів і зіаметів, володільці яких одержали зазначені берати. З решти використаних Д. Колодзейчиком турецьких джерел на увагу заслуговує докладний перепис нерухомостей Кам'янця-Подільського, здійснений невдовзі після окупації останнього Портою 1672 р.⁷ Автор застерігає, що якась частина турецьких документів з історії Поділля 1672-1699 рр. виявилася для нього недоступною, оскільки вона входить до досі не оброблених і не скаталогізованих комплексів (с. 8).

Дослідження Д. Колодзейчика ділиться на три частини. Перша є вступною; у ній ідеться про суспільно-політичні відносини в Османській імперії у XVII ст., втім робляться екскурси і в попередні століття.

У другій частині розповідається про завоювання Портою Поділля і події там до повернення його в 1699 р. Польщі за Карловицьким миром. Д. Колодзейчик

² Abrahamowicz Z. Die türkische Herrschaft in Podolien (1672-1699) // Actes du Premier Congrès International des études balkaniques et Sud-Est Européennes (Sofia, 1966). III. Histoire Ve-XVe; XVe-XVIIe ss. Sofia, 1969. P. 777-780; *Ejusd.* Die türkische Herrschaft in Podolien (1672-1699). II: Die administrative Einteilung des vilayet-i Kamaniçe. Die türkischen Militärlehen daselbst (Ein Vorbericht) // Habsburgisch-osmanische Beziehungen. Wien, 1985. S. 187-192.

³ Колодзейчик Д. Кам'янецький еялет: Турецькі джерела до історії Поділля 1672-1699 років // Український археографічний щорічник. Київ, 1992. Вип. 1. С. 113-118; *Kołodziejczyk D. Ottoman Podilja: The Eyalet of Kam'janec' 1672-1699* // Harvard Ukrainian Studies. 1992. 1/2. P. 87-101.

⁴ Інші використані в дослідженні джерела майже всі видані; вони є переважно польського походження.

⁵ Слово "дефтер" виводиться з грецької мови, до турецької дісталася через арабську і перську. Дослівно воно означає "зошит", фактично ж — "книга".

⁶ В скорому часі має бути здійснена підготовлена Д. Колодзейчиком ґрунтовна публікація цього документа, комп'ютерний обсяг якого — 383 сторінки, — мовою оригіналу (турецькою в латинськообетковій транскрипції) та в перекладі на англійську, зі вступом, коментарями і покажчиками (*Kołodziejczyk D. The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681): Defter-Mufasal-i Eyalet-i Kamaniçe* / Harvard University Press). Висловлюю вдячність Д. Колодзейчикові за надану мені можливість ознайомитися з рукописом цієї книги.

⁷ З люб'язної згоди Д. Колодзейчика сумарні відомості цього перепису, з якими він нас ознайомив, опубліковані нами до виходу у світ рецензованої монографії (*Крикун М.Г.* Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) // Український археографічний щорічник. 1993. Вип. 2. С. 228).

намагається в'янути, чому Османська імперія окупувала Поділля, адже, як він обгрунтовано вважає, ні демографічних, ні економічних, ні загалом політичних агресивних намірів у неї щодо володінь Речі Посполитої в українських землях не було (с. 47, 48, 218). Посилаючись на праці турецьких вчених, він вказує на те, що в останній чверті XVI — на початку XVII ст. Туреччина вийшла за оптимальні свої кордони і оборона підкорених земель чим далі, тим більше перевищувала її військові і матеріально-фінансові можливості (с. 19). У XVII ст. імперія керувалася необхідністю зберігати рівновагу у відносинах між двома найбільшими державами Східної Європи — Річчю Посполитою і Росією (с. 49). Укладення 1667 р. Андрусівського перемир'я звільняло їх, на думку турецьких правлячих кл. від взаємної ворожнечі і загрожувало їхньою експансією в північно-східні володіння Порти, розташовані на північ від Чорного моря, і встановленням польського контролю над васально залежними від неї князівствами — Молдавським і Волоцьким; останнє представлялося в Стамбулі більш ймовірним, оскільки під час правління Яна Казимира Річчю Посполита сильно втягувалася в орбіту габсбурзької зовнішньої політики, своїм вістрям спрямованою проти Османської імперії. За цих обставин загарбання найпотужнішої фортеці Речі Посполитої в її південно-східному регіоні — Кам'янець-Подільського, з оточуючою територією останнього стало для Порти засобом послабити Польщу, зробити неможливим її альянс з Росією, — щоб зберегти свої впливи в Молдавії і Волощині та панування в північному Причорномор'ї (с. 50, 55, 218). Отже, в конкретноїсторичній ситуації, зазначає автор, стратегічні інтереси викликали наступ Порти 1672 р., повторений 1676 р., на Річчю Посполиту й утвердження її панування на Поділлі. Звідси й посилене турецьке намагання використувати проти Польщі козацьку карту (с. 50).

Д. Колодзейчик не згідний з традиційним у польській (від себе додамо — й українській) літературі трактуванням турецької окупації Поділля як якісно однорідної, неперервної (sróblej). Він наголошує на тому, що ставлення уряду Порти до підкореної провінції змінювалася і залежало від того, як складалися відносини цієї держави з Польщею, котра не покидала наміру повернути собі цю територію і неодноразово робила спроби в даному напрямку. Турецьке панування на Поділлі в монографії поділено на такі етапи: 1) від захоплення наприкінці серпня Кам'янець-Подільського й укладення в жовтні 1672 р. Бучацького миру до виграної поляками в листопаді 1673 р. Хотинської битви; у цей період відбувалося встановлення турецького контролю над зайнятою провінцією, незважаючи на намагання поляків перешкодити цьому; 2) від Хотинської битви до укладення в жовтні 1676 р. Журавенського миру, коли турецький режим був дуже ослаблений успішними діями на Поділлі польських військових загонів і, по суті, зводився до контролю над Кам'янцем-Подільським і кількома іншими фортецями; 3) 1676-1683 рр., коли імперія повністю володіла Поділлям, спільно з польською стороною 1680 р. провела розмежування його з сусідніми українськими землями Речі Посполитої (Руським і Волинським воеводствами); 4) 1684-1699 рр., коли, після поразки турецької армії під Віднем 1683 р. і внаслідок нападів польських загонів на Поділля, ситуація в ньому була подібною до ситуації 1673-1676 рр. (с. 73, 133, 147).

Особливий інтерес викликає третя частина книги, присвячена якомого всебічній характеристиці турецького режиму на окупованій території. Її написано, головним чином, а з ряду питань — практично лише, на турецьких архівних матеріалах. Насамперед звертає на себе увагу висвітлення адміністративно-територіального устрою. Дотепер було відомо, що завойований край турки перетворили в Кам'янецький еялет (еялетами йменувалися провінції Порти), очолений бейлербеєм, що еялет був поділений на санджаки на чолі з санджакбеями, а санджаки — на нахії на чолі з наїбами. Заслугою Д. Колодзейчика у в'ясненні зазначеного устрою є те, що він: 1) встановив, хто і коли був бейлербеєм (всіх їх було дев'ять), простеживши при цьому, наскільки можливо, політичну кар'єру кожного з них; 2) показав, що до 1678 р. еялет складався з Кам'янецького, Барського і Язловецького санджаків, а відтоді існував і Меджибізький санджак (поділ на ці чотири санджаки констатував ще З. Абрагамович);

що санджаки включали в себе 19 нахій, причому територія Чортківської нахії у складі Язловецького санджаку до турецького завоювання належала не Подільському воєводству, а Теревлянському повіту Галицької землі Руського воєводства (до складу Кам'янецького еялету вона ввійшла після Журавенського миру, остаточно 1680 р.); 3) визначив кордони санджаків і нахій, відбивши їх на доданій до дослідження карті еялету; 4) довів, що еялет не поділявся на релігійно-адміністративні одиниці — кази, а був однією казою на чолі з кадієм — суддею щодо мусульман: останніх в еялеті було мало, а поділ еялетів на кази в Порті був можливий при наявності значної чисельності мусульман, до того ж — територіально розосереджених; 5) подав інші ланки турецької адміністрації еялету (с. 133-162).

Характеризуючи запроваджену Туреччиною систему землеволодіння, автор підрахував, що в кам'янецькому дефтері рузнамче зареєстровано 2 хази, 25 зіаметів, 549 тімарів і 4 збірні тімари для гарнізонів Бара, Меджибожа, Язлівця і Чорткова. Вдалося йому також встановити територіальне походження 390 заїмів і тімариотів; з них 284 походили з європейських володінь Порти, 106 — з азійських; а за країнами: 125 — з терену нинішньої Туреччини, 112 — з земель колишньої Югославії, 77 — з Болгарії, 30 — з Албанії, 24 — з Греції, 9 — з Румунії тощо (с. 176-177). На основі цих цифр у книзі зроблено висновки, що чимало турецьких ленників були етнічно слов'янами, а значить, могли мовно порозумітися з подолянами (с. 178).

Неабияку наукову цінність мають спостереження в книзі щодо залюдненості еялету. Так, з 868 поселень (в тому числі 35 "чортківських"), зафіксованих дефтером муфасалом, більш-менш заселених було 277 (у них налічувалось 6266 господарств подолян, серед них 242 — "чортківських"), а безлюдних, "пустих" — 591 (в тому числі, відповідно, 8 і 27 "чортківських") (с. 142, 144)⁸.

Помітне місце в дослідженні займає матеріал про Кам'янець-Подільський: за дефтером муфасалом проаналізовано етнічний склад його населення (с. 145; поза цим місцем той же документ виділяє з усієї людності тільки євреїв), подано структуру міських нерухомостей (с. 71) і чисельність кам'янецького гарнізону в часовій динаміці (с. 162, 163, 165), наведено відомості про релігійну політику і склад мусульманського духовенства (с. 188-189, 191, 193)⁹.

Торкається Д. Колодзейчик і взаємин турків із місцевим населенням, в основній масі — селянством, етнічно українським. Він твердить, що змучені польським пануванням подоляни не сприйняли вороже прихід турків, оскільки ці були терпимі до грецької релігії, звільнили їх від повинностей, які вони до того відбували на користь польських феодалів (останні, до речі, емігрували в землі Речі Посполитої, головним чином українські¹⁰), і "польських" податків. Натомість накладали свої легші повинності і податки (с. 33, 139).

Автор робить спробу підвести баланс турецького панування на Поділлі. Він вважає його наслідки катастрофічними (с. 220). В ході бойових дій на Поділлі 1673-1676 і 1684-1699 рр. дійшло до жаклих знищень і спустошень, спричинених і турками, і поляками — вони не рахувалися з інтересами місцевої людності (с. 133). Тому з економічно-фінансової точки зору Поділля Туреччині тримати було не вигідно. Проте, читаємо далі, "подільське" панування зі стратегічних міркувань виявилось для Порти вигідним, бо справдилися політичні цілі, якими вона керувалася, вступивши у війну з Річчю Посполитою 1672 р. (с. 217). На думку Д. Колодзейчика, окупація Кам'яня-

⁸ Перелік назв всіх поселень, згаданих дефтером муфасалом, див.: *Kołodziejczyk D. The Ottoman Survey Register...* P. 503-526.

⁹ Про Кам'янець-Подільський період турецького панування на Поділлі див. також: *Fisher A. Ottoman Kamenets-Podolsk // Journal of Turkish Studies.* 1984. 8. P. 55-83.

¹⁰ Про долю емігрованої подільської шляхти див.: *Stolicki J. Egzulanci podolscy (1672-1699): znaczenie uchodźców z Podola w życiu politycznym Rzeczypospolitej.* Kraków, 1994. Наша рецензія на цю книгу опублікована в: *Записки НТШ.* Львів, 1996. Т. ССXXXI. С. 594-598.

Подільського відсунула на 100 з лишнім років втрату Туреччиною контролю над Молдавією і Волощиною, хоча це й не врівноважило понесених нею тоді ж людських і фінансових втрат (с. 219). До цього можна додати, що та ж окупація напевно значно продовжила перебування північнопричорноморських земель у складі Османської імперії.

Цікаві й деякі інші спостереження Д. Колодзейчика. Так, він заперимітив, що Туреччина звичайно проводила свої воєнні кампанії влітку і в вересні-жовтні, щонайпізніше закінчувала їх на початку листопада (с. 47). На його думку, не слід перебільшувати підлеглість Порті Кримського ханства, бо воно завжди зберігало певну незалежність (с. 49). Перші кав'ярні в Кам'янці-Подільському турки відкрили 1672 р. або трохи пізніше (за дефтером муфасалом тут їх було 10); в Речі Посполитій кав'ярні з'явилися щойно по якомусь часі після цього (с. 185).

Відзначаючи великий внесок Д. Колодзейчика у вивчення Поділля 1672-1699 рр., не можна не заперимітувати, що його увага, поза тим, що розповідають дефтери, переважно прикута до Кам'янці-Подільського, частково — до центрів трьох інших санджаків і лише епізодично, принагідно — до того, що відбувалося на Поділлі в цілому. Втім у джерельних публікаціях можна потрапити на матеріал, котрий дає змогу дещо ширше торкатися ситуації в окремих частинах Кам'янецького єялету.

Напрошується кілька зауважень щодо висвітлення в монографії демографічних питань. Насамперед слід вказати на те, що інформація дефтера муфасала про кількість господарств у поселеннях подається автором беззастережно, тоді як вона потребує критичної оцінки, бо відносно багатьох поселень дефтер залюдненість занижує; та й сумнівно, щоб усі поселення, згадані в ньому як "пусті", були дійсно пустими. Далі: коефіцієнт 6, що його використано для визначення чисельності населення єялету на основі того ж дефтера (6 осіб х 6266 господарств = 37596 осіб, в тому числі 1452 особи — в Чортківській нахії; с. 142), на нашу думку, для вкрай знищеного Поділля є завищений; оптимальним для того часу щодо нього вважаємо коефіцієнт 5. Д. Колодзейчик робить спробу показати, наскільки обезлюдненим було Поділля на 1681-1682 рр. порівняно з часом, що передував окупації його Портою. За його підрахунками, проведеними на підставі поголового реєстру 1662 р., населення Подільського воеводства становило понад 50 тис. осіб, причому ця цифра стосується 588 поселень, з чого 257 названі "пустими" (с. 140). Шляхом співставлення понад 50 тис. осіб з виведеною ним чисельністю людності стосовно 1681-1682 рр. автор і доходить висновку про масштаб обезлюднення Поділля в період турецького панування. Однак не береться до уваги, що реєстр 1662 р. дуже неповний за охопленням як поселень (на 1648 р. в Подільському воеводстві їх було щонайменше 1102¹¹, і саме з цієї цифри слід виходити при визначенні чисельності населення 1662 р., бо тоді разом залюднених і безлюдних поселень було не менше 1102), так і населення¹².

На думку автора, у XVII ст. фільварків як панських господарств у Подільському воеводстві було дуже мало з огляду на відсутність можливості сплаву зерна на продаж (очевидно, за кордон Речі Посполитої) і постійну загрозу татарських вторгнень (с. 139, 140). Досить зазначити, що за лострацією цього воеводства 1629 р. на 61 село Уланівського, Хмільницького, Барського і Кам'янецького староств припадав 31 фільварок, а регулярна щотижнева панщина в королівщинах всього воеводства становила від одного до трьох днів із селянського господарства¹³, щоб переконатися

¹¹ Крикун М.Г. Динаміка чисельності поселень Подільського воеводства в XVI-XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Київ, 1985. Вип. 11. С. 59.

¹² Див. наші спостереження щодо обліку поголовним реєстром 1662 р. населення у Волинському воеводстві: Крикун М.Г. Населення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. // Вісник Львівського ун-ту. 1988. Вип. 24. С. 76-77. Їх результати можна з певними поправками перенести і на тогочасний реєстр Подільського воеводства.

¹³ Крикун М.Г. Деякі питання аграрних відносин в королівщинах Поділля у першій половині XVII ст. // Збірник робіт аспірантів філологічного та історичного факультетів Львівського ун-ту.

в значній поширеності тут фільваркової системи. І виникав та розвивався подільський фільварок не задля сплаву зерна, бо останній був неможливий, а внаслідок внутрішніх потреб панського господарства. А щодо негативного впливу татарських нападів на існування фільварків, то він не міг бути дуже відчутним, хоч би тому, що татар фільварки не цікавили як об'єкт грабежу.

На с. 8 сказано, що дефтер муфасал 1681-1682 рр. докладніший від подільських податкових реєстрів XVI-XVII ст., а на с. 143 — що охопивши 868 поселень, той же дефтер є найбільш докладним демографічним джерелом по Поділлю до XIX ст., перевищує, зокрема, податкові реєстри зламу XVI-XVII ст. Але Д. Колодзейчик не бере до уваги подимних реєстрів Подільського воєводства 1629 і 1775 рр., з яких перший охопив, напевно, не менше поселень (він дійшов до нас, на жаль, у пізніших фрагментах¹⁴), другий — значно більше (стосовно території між притоками Дністра Мурафою і Збручем¹⁵; міжріччя Збруча і Стрипи від 1772 р. належало Австрійській монархії), до того ж обидва вони відзначаються достовірністю в передачі кількостей димів (житлових будівель, по суті — господарств) в поселеннях і, як можна здогадуватися, в цьому відношенні перевищували вказаний дефтер¹⁶. Зазначимо також, що для Подільського воєводства жодні податкові реєстри стосовно зламу XVI-XVII ст. невідомі.

Дивно звучить твердження, що держави Східної Європи свої прикордонні на півдні території знелюднювали, щоб утруднювати татарам вторгтися в їхні внутрішні володіння (с. 46). У всякому разі поширеною ця практика не була, бо ж таке знелюднення, навпаки, облегшувало проникнення наїзників в залюднені суміжні землі.

Монографія Д. Колодзейчика є оригінальним дослідженням, цінність якого зумовлена введенням у науковий обіг вагомих за змістом турецьких рукописних джерел і ґрунтовним висвітленням низки питань. Дякуючи їй історія Поділля 1672-1699 рр. перестала бути білою плямою, що аж ніяк не означає, що ця сторінка минулого українських земель повністю розкрита. Побажаємо молодому польському вченому продовжити активно цікавитись "турецьким" Поділлям і ознайомити нас з результатами своїх пошуків та опрацювань.

Микола КРИКУН

1963. С. 107, 108, 114.

¹⁴ Крикун М.Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. Київ, 1971. Вип. 1. С. 115-117.

¹⁵ Magazin für die neue Historie und Geographie, angelegt von D. Anton Friedrich Büsching. Halle, 1788. Т. 22. S. 258-271.

¹⁶ Про подимні реєстри 1629 і 1775 рр. див.: Крикун М.Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. Київ, 1968. С. 69 і наст.; Guldón Z., Krikun N. Spis dymów Prawobrzeżnej Ukrainy z roku 1775 // Studia Źródłoznawcze. Commentationes. Poznań, 1979. Т. 24. S. 181-186.